

MEDBORGERSKAB I ET INKLUDERINGS- OG EKSKLUDERINGS-PERSPEKTIV 1915-2015

Anette Borchorst & Drude Dahlerup (red.): 1915-2015 Før og efter stemmeretten – køn, demokrati og velfærd. Frydenlund Academic, ill., 2015, 247 s., ISBN: 9788771185775.

Af Astrid Elkjær Sørensen

I 2015 var det 100 år siden, at vedtagelsen af den ny grundlov sikrede kvinder og tyende valgret og valgbarhed. Jubilæet har for forskningen været en oplagt mulighed til at belyse og analysere grundlovens betydning for demokratiet, velfærdsstaten og ligestillingen. I antologien *1915-2015 Før og efter stemmeretten* giver Anette Borchorst og Drude Dahlerup sammen med en række andre forskere med historisk eller samfundsvidenskabelig baggrund et solidt bud på en status over 1915-grundloven.

Antologiens omdrejningspunkt er, hvad redaktørerne beskriver som et inkluderings- og ekskluderingsperspektiv på de sidste 100 års demokrati- og velfærdshistorie. Bogens fokus er hermed ikke kun på grundloven af 1915, men på hvem der siden dens tilblivelse er blevet inkluderet som medborgere i demokratiet og velfærdsstaten – og hvem der er blevet ekskluderet.

I bogens første halvdel (kap. 1-6) analyseres og fortolkes grundlovens tilblivelse og dens konsekvenser i datiden såvel som i et længere perspektiv. Bogens anden halvdel (kap. 7-10) handler ikke direkte om grundloven eller dens betydning, men tager i stedet temperaturen på, hvordan det er gået med inkludering af kvinder og andre marginaliserede grupper fra 1970'erne og frem til i dag.

Alle antologiens kapitler er velskrevne og af forskningsmæssig høj kvalitet, forstået således, at de præsenterer nye resultater og perspektiver. Et godt eksempel er Jytte Nielsens og Anette Eklund Hansens bidrag, der viser, hvordan der i den tidligere kvindebevægelse på tværs af klasser herskede et langt større samarbejde mellem kvindeorganisationerne, end forskningen hidtil har vist.

Selvom der generelt er tale om kompliceret stof, er der overordnet set lagt vægt på, at det ikke kun er andre forskere, som skal have glæde af bogen. Her kan især det indledende kapitel fremhæves for at give en letlæselig og fagligt velfunderet introduktion til forskningsfeltet og de øvrige kapitler.

Antologien er således værd at investere i, hvad enten man er ny til emnet eller i flere år har beskæftiget sig med køn og medborgerskab.

Kvindernes grundlov?

Grundloven af 1915 har siden sin fødsel været en kampplads – for hvem tilhører grundloven, dens tilblivelse og dens betydning egentlig? Ved fejringen for dens vedtagelse den 5. juni 1915 var der to konkurrerende optog: Kvindetoget til Amalienborg Slotsplads og arbejderbevægelsens grundlovsoptog til Søndermarken. Dette

stillede arbejderklassens kvinder i et dilemma, for skulle de fejre deres nyerhvervede valgret og valgbarhed som kvinder eller arbejdere? Ligeledes har grundloven af 1915 både i datiden og historieskrivningen fået mange kaldenavne; folkets grundlov, demokratiets grundlov og kvindernes grundlov.

Den 5. juni 1915 løste mange af arbejderbevægelsens kvinder dilemmaet ved først at gå med i kvindetøget til Amalienborg Slotplads, hvorfra de gik kort før den sidste taler, og hermed akkurat også kunne nå med arbejderbevægelsens grundlovsoptog.

Antologien tager sit udgangspunkt i 1915 som kvindernes grundlov, og de fleste af antologiens bidrag har fokus på kvindernes gradvise inklusion som medborgere. Men som arbejderklassens kvinder tager antologien også gerne en afstikker eller to. I flere af kapitlerne ses der således på sammenhængen mellem køn og identitetskategorier såsom klasse og etnicitet.

Den største udfordring i forståelsen af grundloven af 1915 som kvindernes grundlov fremføres dog i Nina Javettes Koefoeds bidrag om debat i de politiske kamre vedrørende kvindelig valgret. Ifølge Koefoed var der her bred politisk enighed om at inkludere kvinderne i vælgerkorpset allerede fra 1890'erne. Men kvinderne måtte alligevel vente til 1915 med at blive fuldt inkluderet som medborgere, da spørgsmålet aldrig blev behandlet selvstændigt, men indlejret i en bredere debat om demokratiets indretning: Herunder bl.a. spørgsmålene om privilegeret valgret og valgkredsenes indretning. Set i lyset af dette var 1915 grundloven i langt højere grad kulminationen og afslutningen på række andre politiske debatter, end det var en kvindelig sejr, da denne var vundet år forinden.

En smuk bog

Grafisk og billedmæssigt er der tale om en usædvanlig smuk bog – noget der desværre er en sjældenhed blandt akademiske udgivelser. Hvert kapitel er illustreret med fotos eller illustrationer, der underbygger forfatterens pointer og gi-

ver læseren mulighed for at leve sig ind i de skrevne. Fx ledsages Nils Finn Christiansens kapitel om social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion bl.a. af et sort-hvidt foto af 25 personer alle tilknyttet den samme gård taget i anden halvdel af 1800-tallet. Billedteksten fortæller, at af alle disse mennesker havde kun én med sikkerhed stemmeret før 1915 – nemlig husbonden til højre i billedet – resten var sandsynligvis udelukket i kraft af deres køn og/eller klasse. Denne pointe om, hvor begrænset det demokratiske medborgerskab faktisk var indtil 1915, føles tydeligt, når man gennem det gamle foto ser direkte ind i øjne på de ekskluderede.

Bagerst i bogen findes en illustreret tidslinje over, hvad bogens redaktører kalder *milepæle og ligestillingsreformer*. Fra min egen studietid og mine studerende ved jeg, hvor anvendelig, ja nærmest uundværlig, en sådan liste er, når man skal danne sig et hurtigt overblik over et emne og herefter spore sig ind på en problemstilling. Jeg er derfor ikke i tvivl om, at et stort antal læsere vil have gavn af tidslisten. Det undrer mig dog, at redaktørerne ikke har indsat et beskrivende ord foran milepæle, da det efterlader mig en smule forvirret omkring, hvad udvælgelseskriteriet bag dele af listen har været. Ved gennemlæsning af listen synes det umiddelbart at være ligestilling eller i hvert fald køn, der har styret udvælgelsen, men dette burde være tydeligt for læseren fra starten.

En bog i dialog og diskussion med sig selv

I Karen Sjørups anmeldelse i tidsskriftet "Kvinder, køn og forskning" blev antologien kritiseret for at mangle en sammenhæng mellem historikernes empiriske tilgang versus statskundskabernes mere teoretiske tilgang. En kritik Sjørup også opstiller som en kontrast mellem historikernes tendens til at fokusere på aktørernes rolle mod politologerne fokus på overordnede politiske strukturer. Denne metodepluralisme kan dog også fremhæves som en af bogens store styrker, da en gennemlæsning af antologien gi-

ver et overblik over det samlede forskningsfelt og de forskellige indgange til emnet.

Jeg giver Sjørup ret i, at antologiens forfattere aldrig opstiller et samlet narrativ omkring grundloven af 1915 og dens efterliv. Jeg har også min tvivl om hvorvidt, bidragsyderne ville have kunne enes nok om et sådant til, at Borchorst og Dahlerup ville have kunnet skrive det afsluttende og samlende kapitel, som Sjørup efterlyser. Dette er dog ikke nødvendigvis en svaghed. I sin nuværende form er bogens bidrag

i dialog og diskussion med hinanden og ved ikke at forcere en samlet konklusion tvinges læseren til at forholde sig til den kompleksitet, som klæber til erindringen af grundloven af 1915.

Min dom er, at antologien er et læsværdigt og forskningsmæssigt interessant værk, hvis mangesidede tilgang til emnet gør den til obligatorisk læsning for alle, der interesserer for medborgerskabets historie.

ANMELDELSE

FRA STEMMERET TIL RET TIL AT REGERE

Jytte Larsen: Også andre hensyn. Dansk ligestillingshistorie 1915-1953.

Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, 2015, 199 s., ISBN 9-788771-249095

Af **Cecilie Bjerre**

På 100-årsdagen for kvinders valgret og valgbarhed udkom historiker og seniorforsker på KVINFO Jytte Larsens andet bind om dansk ligestillingshistorie. Bind 1 behandlede perioden 1849-1915, hvor dette andet bind tager fat på perioden 1915-1953. To grundlovsændringer danner dermed rammen for bogens opbygning, nemlig kvinders valgret i 1915 og den betingede kvindelige tronfølge i 1953.

Bogen er delt op i fire tematiske kapitler: Den store ligestillingspolitiske skiftedag – 5. juni 1915, Det første valg 1918, Lighed for loven 1919-1925 og Nye ligestillingspolitiske standarder 1945-1953. Larsens empiriske hovedkilde er *Rigsdagstidende*, men en del debatter og artikler fra *Kvinden og Samfundet* bliver ligeledes inddraget. Larsens hovedærinde er at

undersøge, hvordan ligestilling er blevet forstået i forskellige faser af den danske politiske historie. En væsentlig pointe er, at kvinders rettigheder ikke blot kom senere end mænds. Politisk ligestilling indebar en substantiel forandring på den måde, at kvinders inddragelse og deltagelse medførte en politisering af det private. Viften af rettigheder udvidedes og omhandlede således ikke længere kun de klassiske civile, politiske og sociale rettigheder, men nu også seksuelle og reproduktive rettigheder.

Larsen anvender en del plads på at beskrive forløbet op til 1915, hvor kvinder først fik mulighed for at stille op til menighedsråd (1903) og senere fik kommunal stemmeret (1908). Valgretten i 1915 blev fejret med det såkaldte 'takketog' med deltagelse af mellem 12.000-

20.000 kvinder, men Larsen dokumenterer, hvordan det langt fra var alle kvinder, der var taknemmelige. Ifølge Larsen stak Danske Kvinders Valgretstog netop ud ved *ikke* at takke.

Larsen kortlægger grundigt de mange forskellige interesser – både internt i Dansk Kvindesamfund, i de politiske partier, men også i bredere perspektiv. Det var ikke kun mellem borgerlige kvinder og arbejderkvinder, at der herskede forskellige opfattelser af, hvordan kvinder skulle gøre deres indflydelse gældende. Skulle man fx oprette et særskilt kvindeparti, som Kvindesamfundet drømte om, eller måtte ligestillingspolitikken og kvinders politiske repræsentation arbejdes for indenfor de etablerede politiske partier? Konsensus blev som bekendt sidstnævnte. Ved det første valg i 1918 efter grundlovsændringen udgjorde kvinder 91 % af de nye vælgere og 51 % af det samlede vælgerkorps. Kun 4 kvinder blev valgt ind i Folketinget mod 136 mænd, svarende til 3 % kvinder. Denne lave repræsentation forbedredes først en smule efter 2. verdenskrig, hvor 9 % af Folketingets medlemmer bestod af kvinder.

Ifølge Larsen åbnede de to verdenskrige vinduer på den ligestillingspolitiske front både nationalt og internationalt. I Danmark blev der indført ligeløn på det offentlige arbejdsmarked med *Lov om Statens Tjenestemænd* i 1919, og i 1921 trådte *Lov om lige Adgang for Kvinder og Mænd til Tjenestestillinger og Hverv* i kraft. I 1920'erne blev ægteskabs- og skilsmisellovgivningen reformeret, dog efter harmonisering med de andre nordiske lande, hvor der bl.a. i 1922 med *Lov om Myndighed og Værgemaal* blev indført fælles forældremyndighed, og i 1925 blev der med *Lov om Ægteskabets Retsvirkninger* indført gensidig forsørgerpligt og fælles formuerådighed. Efter 2. verdenskrig fremhæves Bodil Begtrup's rolle som dansk for kvinde for FN's kvindekommision, idet hun med sit ihærdige arbejde i FN's regi fik en stor del af æren for, at *Verdenserklæring om menneskerettigheder* i 1948 indskrev forbud mod kønsdiskrimination. Derudover fulgte en grundlovsændring i efterkrigstiden, som sikrede, at

Magrethe II kunne blive regent med den betingede tronfølge, dvs., at lillebror stadig bliver regent fremfor storesøster.

Larsen kommer ligeledes med historiografiske overvejelser undervejs, hvor konklusionen oftest er, at kvinders politiske deltagelse og bidrag ikke er blevet behandlet eller inkluderet i "mainstream" udgivelser. Hun giver et eksempel knyttet til det famøse 'takketog' i 1915, som i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 1-16*, 1988-1991, blot nævnes med få linjer og uden navne knyttet til illustrationen. Det er til gengæld ikke navne, der mangler i denne udgivelse, hvor Larsen viser sit store kendskab til de mange kvindelige aktører fra perioden – hun er da også hovedredaktør af Dansk Kvindebiografisk Leksikon. Jeg kunne dog godt have tænkt mig illustrationer af nogle af disse kvindelige pionerer – både for at få hjælp til at holde styr på de mange navne, men også for at rette op på de mange 'unavngivne' kvinder i historiebøgerne. Dette kan dog meget vel være udgiverens og ikke forfatterens beslutning.

Periodens første del vægtes i høj grad, og perioden fra 1925-45 bliver nærmest ikke berørt. Dette valg begrundes med, at der ikke sker samme nybrud ligestillingspolitisk, som er tilfældet i begge efterkrigstidsperioder, men derimod er der i 1930'erne fokus på K.K. Steinckes socialreformer. Larsen nævner dog, at der i den forbindelse sker små forbedringer for barslende og enlige mødre. Her kunne man indvende, at det stadig ville være interessant at bevare et ligestillingspolitisk perspektiv på socialreformerne med Larsens hovedærinde in mente, ligesom fx abortlovgivningen fra 1937 ligeledes ville have været relevant at inddrage. En af Larsens pointer med kvinders indtræden i politik er jo som allerede nævnt, at netop seksuelle og reproduktive rettigheder føjes til de 'klassiske' rettigheder.

Jytte Larsen har med dette andet værk bidraget til at nuancere læsningen af dansk politisk historie med sit fokus på ligestillingspolitikken. Bogen afslutter lidt abrupt med den betingede kvindelige tronfølge i 1953, men man kan jo håbe, at det skyldes, at der også udkommer et tredje bind i serien.

ANMELDELSE

HVOR GLIDER VI HEN?

Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, Niels Finn Christiansen(red.): Dansk velfærdshistorie, bind 6: Hvor glider vi hen? Syddansk Universitetsforlag 2014. 1187 sider, ISBN: 978-87-7674-530-1.

Af Peter Fransen

Tilbage i 2010 præsenterede Petersen & Petersen det ambitiøse forskningsprojekt, Dansk Velfærdshistorie, i bl.a. Historisk Tidsskrift. Det sidste bind skulle udkomme i sensommeren 2014, og det *gjorde* det faktisk. Det er i sig selv en bedrift. At der så i 2015 udkom et syvende bind, som er et kombineret sag- og personregister, der dækker alle de foregående bind samt indeholder Velfærdsstaten i tal, tilgiver vi gerne. Ikke mindst fordi professor Hans Chr. Johansen kompetent har udarbejdet det historiske tabelmateriale, som han så ofte har gjort ved tidligere store samleværker. Strukturen i bind 6 er bygget op som i de øvrige bind, og ønsker man en argumentation for opbygningen, og hvad og hvem der har inspireret forskerne, så er det artiklen fra Historisk Tidsskrift, man skal gribe ud efter.

Efter at have læst de mange sider, er det dog ikke forskningsprojektets videnskabelig fundering, der gennemsyrrer arbejdet, det er og bliver primært en traditionel redegørelse i stedet for dybdegående analyser. Der er også ok, men også mindre ambitiøst. Mere skeptisk bliver man, når bind 6 lander på ens skrivebord. Bind 6 er blevet til to halvbind, og ens første tanke er, at næsten 1200 sider om 22 år er for meget i, hvad der vel er tænkt som et oversigtsværk. Og det *er* for mange sider, hvad der nok er værre er, at den kronologiske opdeling er uheldig og afslører en svaghed ved det oprindelige

koncept, som især bliver tydeligt i bind 6. Flere af de emner, der behandles som f.eks. efterlønnen passer dårligt til at blive set i et 1993-2014 perspektiv. Det skal retfærdigvis anføres, at forfatterne heller ikke holder sig rigtigt til de 22 år, men netop et antal af henvisninger til tidligere bind får en til at tvivle på, om den stærke kronologiske inddeling har været hensigtsmæssig. Jørn Henrik Pedersen er også værkets billedredaktør, og han har valgt næsten udelukkende at illustrere første halvbind med satirebilleder, de fleste ganske underholdende. Det giver dog en lidt besynderlig distance til stoffet, at man så ensidigt har valgt denne måde at illustrere på. Måske vil nogen finde stilen befriende i forhold til den komprimerede tekst, men for min smag bliver det, stoffet taget i betragtning, for blasert. Balancen er anderledes i andet halvbind med flere pressebilleder, men de er derimod ofte temmelig ligegyldige, så det samlede indtryk af billedsiden er ikke imponerende. Bind 6 er ikke en Dansk Velfærdshistorie 1993-2014, men derimod lovgivningen og det politiske spin omkring væsentlige diskussionen og aspekter af velfærdssamfundet. Det er interessant nok, men titlen kan give anledning til skuffede forventninger. Rigtig meget energi bliver anvendt til en minutøs gennemgang af lovvedtagelser af, hvad der bredt kan betegnes som periodens velfærdsreformer. Vi får næsten til overflod alle de politiske partiers ytringer om

lovene og i et vist omfang inddrages også de berørte interesseorganisationer. Der indledes dog i bedste materialistiske forstand med en statistisk gennemgang af udviklingen for centrale demografiske og økonomiske samfundsparametre. Det bliver gjort lidt mekanisk, og man får ikke rigtig fornemmelse af, hvor velstillet landet faktisk er i hele perioden. Det er enorme værdier, som det danske samfund er i besiddelse af både materielt og menneskeligt. For nu at blive lidt højstemt så ville en diskussion af, om få har for meget og færre for lidt have været på sin plads. Kapitlet forsøger kort at sætte Danmark ind i en international sammenhæng. Det internationale perspektiv er lidt magert, og især mangler der en mere dybdegående analyse af EU's betydning. Det ville have været på sin plads, da de velfærdsparametre, som optræder i de efterfølgende kapitler ikke kan ses uafhængig af EU politikken. Det er direktiverne fra EU, der er retningsgivende for den nationale lovgivning i landet. Det var netop i 1993 at EF blev til EU.

Kapitlet slutter af med de indenrigske parlamentariske forhold, med socialdemokratisk ledelse 1993-2001, venstre 2001-2011 og igen socialdemokratisk ledelse fra 2011. I 2015 skiftede landet igen til en Venstre ledet regering, – et resultat, som ligger i naturlig forlængelse af den udvikling, som beskrives i Velfærdshistorien 1993-2014 og velfærdssamfundets skift i retning af et konkurrencesamfund.

I det følgende trilles der ellers derudaf med følgende kapitler: Det socialpolitiske idélandskab (Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen), Aktiveringslinjens gennembrudsår og konsolidering (Søren Kolstrup), Alderdomsforsørgelse og ældrepolitik (Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen), Sygesikring og sundhedsvæsen (Jørn Henrik Petersen), Arbejdsskade-forsikring (Lars Schädler Andersen), Arbejdsløshedsforsikring og aktivering (Jacob Christensen og Jørn Henrik Petersen), Førtidspensionering (Jørn Henrik Petersen), Familiepolitik (Klaus Petersen), Immigrations- og integrationspolitik (Heidi

Vad Jønsson), Efterløn (Klaus Petersen), Sammenfatning og perspektivering (Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen). Som det fremgår, har Petersen & Petersen sat de fleste aftryk. Enholdsvis historiker og økonom, en akse der bærer værket.

I en naturlig forlængelse af redegørelsen for de politiske forhold følger i bogens andet kapitel en redegørelse for det socialpolitiske idélandskab. Her hører vi om principper og nye udviklingstendenser, påvirkningen fra New Public Management tankegangen er massiv, og specielt interessant er det at følge den transformation, som Socialdemokratiet undergår i perioden. Svinger velfærdsstatens moderparti de grundlæggende værdier, eller fornyer partiet sig og tilpasser sig en ny virkelighed? Det spørgsmål stilles ikke direkte, men ligger latent i både dette kapitel og især i det efterfølgende kapitel af Søren Kolstrup, samt i alle de efterfølgende mere tematiske afsnit. Lidt paradoksalt synes det som om, der ofte kan svares ja til begge led i spørgsmålet!

De store og knap så store reformer og lovvedtagelser gennemgås – centralt står loven om kommunal aktivering fra 1993, som Kolstrup ser som et udslag af “noget-for-noget-princippet” og et afgørende skridt væk fra bistandslovens betingelsesløse adgang til ydelse til alle efter behov og tidligere tiders tanker om borgerløn var stendød. Lovene fra 1990erne havde dog også det klare sigte at udgå klientgørelse og sikre den enkelte en opkvalificering – en linje der gradvist blev afløst af stadig flere disciplineringsforanstaltninger i 00erne. Den enkeltes handlingsplan, behov og ønsker blev nu afløst af fokus på den korteste vej til arbejde gennem incitamenter og sanktioner. Måske mere realistisk, men ikke særlig motiverende eller “fremtidssikret”. Her tegnes et billede, hvor der tydeligvis var en forskel mellem den Socialdemokratiske periode og tiden med borgerlig ledelse. Fælles for både de røde og de blå regeringer var, at alt hvad der kunne tjene et mere fleksibelt og produktivt arbejdsmarked blev prioriteret højt. En logisk konsekvens heraf

blev, at personer uden for arbejdsmarkedet og på overførelsesindkomster per definition blev til et problem. Det viser sig om noget i de efterfølgende kapitler.

Kapitlerne om pensions- og forsikringsordningerne er oplysende og fyldt med faktuelle redegørelser, men tørt er det ikke. Til sidst sidder man tilbage med en usikkerhed, om sociale ydelser er et overordnet og sammenhængende humant system, eller om der er tale om et system, der kun lever op til minimumsstandarder. Det er dog kapitlerne om familiepolitik, efterløn og de fremmede, der byder på de stærkeste redegørelser. Familiepolitikken hviler stadig tungt på kernefamiliens normer og behov. Nogen idelogisk eller strukturel kamplads var der ikke tale om. Der blev skabt bedre orlovsmuligheder, bedre mulighed for pasning af børnene m.m. Der kunne godt være uenighed om privatpasning kontra offentlige institutioner, men hovedstrukturen med offentlige daginstitutioner blev der ikke røkket ved. For de socialt udsatte børn var der som i tidligere tider enkeltepisoder, der fik politikerne til at reagere og forsøge på at forbedre systemerne. Problemet om, hvem der skulle betale, – kommunen, amtet eller staten, dukkede til stadighed op, og med strukturreformen af 2007 gik tendensen entydigt i retning af kommunerne. Et værdipolitisk slagsmål var der dog ikke tale om.

Helt anderledes forholdt det sig med efterlønnen, – den i det store perspektiv relativt ubetydelige størrelse. Ikke desto mindre blev det en møllesten om Poul Nyrup Rasmussens hals, og “løftebruddet” ved forringelserne af ordningen i 1998 klæber i offentligheden mere til hans tid som statsminister end det faktum, at det hans regeringstid i 1990erne lykkedes at reducere arbejdsløsheden uden at skabe inflation og forværre betalingsbalancen. Selve ordningen med efterlønnen var fra 1979 – i en tid med høj ungdomsarbejdsløshed. Ved indførelsen af efterlønnen var pointen, at ældre trak sig tilbage, så der blev plads til unge – i løbet af slut 1990erne blev præmisserne fuldstændigt ændret. Det blev fremført, at arbejdsmarkedet

nu havde brug for, at ældre skulle arbejde længere, så der var råd til at lappe på følgerne af den demografiske udvikling med færre unge og flere gamle. Ordningen gik fra at have handlet om en social rettighed til at blive italesat som en bombe under den offentlige økonomi. Hele det politiske spil omkring de gradvise forringelserne af ordningen, og hvorledes det martrede socialdemokratiet, som havde stået fadder til ordningen, og hvis kernevælgere så frem til at benytte sig af ordningen, er en politisk gyser, som Klaus Petersen elegant optrævler. Selvom der er flere forskellige årsager til, at Socialdemokratiet mistede regeringsmagten i 2001, så var håndteringen af efterlønsspørgsmålet en af årsagerne.

Det nok mest følelsesladede politiske spørgsmål i hele perioden 1993-2014 var imidlertid spørgsmålet om de fremmede. Følsomheden er i perioden steget i intensitet, hvilket også er fortsat, efter at der blev sat punktum for bogens afsnit. Stærkt forsimplet så stod en SR-model med vægt på integration over for en VK-model med vægt på stramninger af udlændingeloven. Det billede holder dog ikke længere, nu hvor socialdemokraterne har meldt sig i koret af strammere. Bag den udvikling lå naturligvis Dansk Folkepartis massive påvirkning af debatten og agitation for stramninger. For de fremmede skulle velfærdsstatens ydelser begrænses både i omfang og størrelse. Tiden, hvor indvandrere og flygtninge “kun” blev set som gruppe med sociale problemer, ændrede sig til, at de fremmede også udgjorde en kulturel udfordring for danskheden. At integrationen holdte i perioden, var der dog enighed om med f.eks. ghettodannelserne og højere relativ kriminalitetsfrekvens. Fra (socialdemokratiske) borgmestre lød det i 1997, at udlændingepolitikken var afgørende for den fremtidige tilstrømning af nye flygtninge, mens integrationspolitikken var afgørende for, hvilke muligheder der blev givet de flygtninge, der havde fået opholdstilladelse. Siden da er flygtninge- og indvandrerpolitikken blevet strammet i et omfang, som ikke mange havde forestillet sig i begyn-

delsen af 1990'erne. Heidi Vad Jønsson nævner i sit bidrag, at den danske udlændingepolitik blev kendt for at være særdeles restriktiv. Billedet af det progressive, åbne og omsorgsfulde Danmark blev gradvist suppleret af et xenofobisk Danmark, der lukkede sig omkring sig selv med en udpræget grad af velfærdsnationalisme. Det er sket i takt med, at antallet af mennesker på flugt er steget og skal tælles i millioner.

Det er en udfordring at skrive om den nærmeste fortid. De fleste af os, som er i besiddelse af alderen og rimelig åndsfriskhed, har oplevet perioden og har selv en (politisk) holdning til begivenhederne. Det har forfatterne ligeledes. Tankevækkende er det, at det tidligere medlem af enhedslisten Søren Kolstrup, leverer et af de mindst værdiladede bidrag. Dermed ikke være sagt, at de øvrige bidrage er usmagelige tendentiøse, bind 6 er præget af stor saglighed. Skabelonen er, at de forskellige ideologiske og politiske synspunkter præsenteres, men forfatterne drager også deres egne konklusioner, og sådan bør det også være. Så kan vi andre jo gøre op med os selv, om vi er enige eller ej. Det

kildemateriale, som forfatterne bygger på, er primært folketingtidende, kommissionsbetænkninger, rapporter, debatbøger og avisartikler, det er udmærket til at (gen)skabe et billede af den offentlige politiske virkelighed, men rigtig ind i historikerens værksted synes forfatterne ikke at have bevæget sig. F.eks. forbigås alt materiale fra centraladministrationen på trods af dennes enorme rolle, som leverandør til den til enhver tid siddende regering. I det danske system med embedsværkets kontinuitet og selvstændige ageren, der rækker langt ud over en ministers embedstid, bliver en analyse af lovgivningsprocessen ikke fyldestgørende uden dette aspekt. Forfatterne holder sig til overfladen og kendt stof, så hvis der skulle gemme sig artige overraskelser, kommer de ikke frem i bogen. Bind 6 forbliver et oversigtsværk, der på udmærket vis støtter ens egen ofte svigtende hukommelse for årtier, man med undren tænker tilbage på. Det er næppe nok til at værket vil overleve som milepæl for kommende generationer, men nok som et første sted for videre studier af mere analytisk karakter.

OM ORAL HISTORY OG METODENS MANGE MULIGHEDER

Sofie Lene Bak (red.): Oral History i Danmark. Syddansk Universitetsforlag, Odense 2016, 215 sider, ISBN: 978 87 7674 239 3

Af Julie Andersen

Antologien “Oral History i Danmark” er en længe ventet antologi for forskere, historikere og andre, der beskæftiger sig med metoden oral history. Bogen, der indeholder en indledning samt ni bidrag, samler for første gang indenfor dansk forskning forskellige cases, hvor metoden benyttes og diskuteres.

I indledningen definerer bogens redaktør Sofie Lene Bak oral history som en metode, der “[...]indsamler, dokumenterer og fortolker vidnesbyrd og erindringer gennem mundtlige interviews.” (s. 9-10), og hvis formål er at belyse historiens blinde vinkler, f.eks. politiske afvigere, medicinske forsøg udført på individer eller gemte jødiske børn under Anden Verdenskrig. Emner, der ikke har efterladt skriftligt arkivmateriale og kun kan afdækkes ved interviews af informanter. Dette er antologiens klare budskab og dette forfølges, uddybes og diskuteres bogen igennem.

Antologien opstiller som formål at afdække metodens fordele og ulemper – eller som Sebastian Olden-Jørgensen skriver i sit bidrag: dets *glæder* og *sorger* (s. 21), samt styrke denne metodiske disciplin indenfor det danske forskningsfelt.

Modsat andre værker indenfor oral history, såsom Donald Ritchies “Doing Oral History” fra 2002, hvor der er et fokus på for eksempel det tekniske udstyr i forbindelse med interviews eller transskriberingsprocessen, diskuterer bidragene på tværs af hinanden og med hinanden

metodens etik og moral ud fra tre centrale punkter 1) informanten, 2) forholdet mellem interviewer og informant og 3) interviewformen.

Ved arbejdet med informanter er flere ting vigtige at have for øje, blandt andet informantens (og interviewerens) subjektivitet, informantens motiv for at deltage, informantens fortælling samt interviewets troværdighed og repræsentativitet. Dette eksemplificeres blandt andet i bidraget fra Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith, hvor forhenværende danske SS-soldater interviewes med formålet at undersøge levestandard og frontoplevelsen (s. 37). Forholdet mellem interviewer og informant, der i et bidrag fra Chris Holmsted Larsen beskrives som en tillidskabende proces (s. 71), er ligeledes essentiel, idet det har påvirkning på udfaldet af interviewets indhold og en eventuel tilgang til kilder, der ikke findes i de officielle arkiver. I Larsens tilfælde fik han adgang til hidtil ukendt kilde materiale i forbindelse med interviews af informanter. Bidragene viser også gennem analyserne det afhængighedsforhold, der uvilkårligt findes mellem skriftlige kilder og mundtlige beretninger.

Interviewformen og dets indflydelse på interviewets indhold er det andet punkt, som bidragene diskuterer. Således er begge yderpoler indenfor interviews repræsenteret i antologien: det spørgsmålsnære interview med en aktiv in-

terviewer (s. 87) og livshistorieinterviewet, hvor det er op til informanten selv at komme ind på det konkrete emne i forhold til sin livshistorie (s. 105).

For læseren, der står overfor at skulle beskæftige sig med oral history, er antologien en god introduktion til metoden anvendt i praksis, og hvilke emner, der kan undersøges, idet bidragene berører emner fra Holbergs brug af beretninger til en analyse af FN-udsendte soldater i Kroatien fra 1992 – 1995. Dog sidder man som læser tilbage med følelsen af, at oral history bedst kan anvendes til at undersøge emner, hvor personer har været udsat for en uret. Bidraget af Birgitte Søland kommer ind på, hvorledes et ellers veletableret og udforsket begreb, den "pæne pige" fra 1920'erne, kan få en ny betydning, når historikeren interviewer "den pæne pige". Hovedformålet med Sølands bidrag er imidlertid at vise, hvorledes de blinde vinkler kan afdækkes, når informanterne vender situationen om og udspørger historikeren om emner, der har ligget dem på sinde. I det konkrete tilfælde gælder det medicinske forsøg på et amerikansk børnehjem, hvilket der findes sparsomt med skriftligt materiale om i arkiverne. Og så er læseren igen tilbage ved en alvorlig uret, som individer har været udsat for. Det, som den el-

lers velformulerede og omfangsrige antologi mangler, er et større fokus på, at oral history også kan bruges til at undersøge positive eller neutrale begivenheder og processer, såsom ferier under den kolde krig eller nationalisme belyst gennem danskernes oplevelse af EM i 1992.

Men når dette er sagt, formår antologien at skildre den intense proces, det er at interviewe informanter, og hvordan deres historier kan hænge ved i flere dage. Således hang flere af de berørte skæbner ved i undertegnede tanker – fra kvinderne i en af Volkswagens ni kz-lejre i Terkel Strædes bidrag (s. 169) til Ellen Larsen, der ni dage gammel kom på børnehjem og senere åndssvageforsorgen (s. 101) i bidraget fra Stine Grønbæk Jensen, Jacob Knage Rasmussen og Jesper Vaczy Kragh. Og det er én af metodens mange muligheder – eller glæder. Historikeren kan afdække historiens blinde vinkler og via den rette formidling præsentere læseren for den nærhed og intensitet, som sjældent findes i andre kildegrupper.

Antologien er for en historiker og underviser som undertegnede en (længe) ventet antologi, der lægger op til videre diskussion og ikke mindst videre forskning med oral history som udgangspunkt.

PROSTITUTION I DANMARK 1860-2000

*Bo Jensen: Skøgenes Danmarkshistorie. Fra offentligt fruetime til sexarbejder
Forlaget Foxy, ill., 2016, 283 s., ISBN 978-87-409-2666-8.*

Af **Mette Seidelin**

Prostitution er et omdiskuteret emne med både tilhængere og modstandere, der jævnligt diskuterer aspekter som lovgivning, omfang, livet som prostitueret m.m.. Med Bo Jensens bog øjner man chancen for at få emnet nærmere belyst i en historisk kontekst. Problemet er blot, at bogen ikke giver en uvildig analyse af prostitutionens historie. I stedet fremstår bogen som et partsindlæg for prostitution iklædt pseudo-videnskabelige klæder.

På bagsiden komprimerer forfatteren sit formål med bogen: "For at se på købesex med et moderne blik, må vi gøre op med et 100 år gammelt syn på prostitution. Og for at gøre op med historien, må vi kende historien. Derfor denne bog." Bogen skal altså give os viden om prostitutionens historie tilbage fra 1860 med henblik på at ændre nutidens kritiske syn på prostitution, der ifølge forfatteren bygger på 1800-tallets moralnormer, som gør, at prostitution dengang og den dag i dag opfattes af 'abolitionisterne' (prostitutionsmodstandere) som en forbrydelse mod den 'gode' moral (side 77 og 258). Forfatteren tegner dermed en lige streg mellem 1800-tallets abolitionister og nutidens prostitutionsmodstandere, og man får indtrykket af, at historien bruges med det ene formål at miskreditere nutidens prostitutionsmodstandere. Men fremstiller han egentlig historien korrekt?

Bogen består af 11 kapitler foruden et afsnit

om prostitutionens størrelse samt afsnittet 'den røde tråd' til sidst. Perspektiverne i bogen er interessante, for undervejs i fremstillingen bevæger forfatteren sig på flere planer: han beskæftiger sig på den ene side med lovgiverne, myndighederne og lægernes tilgang til og indgreb overfor prostitution. På den anden side sætter han fokus på de prostitueredes egne erfaringer med prostitution, herunder deres motiver for at sælge sex samt deres liv som prostituerede. I afslutningen af bogen inddrager han endvidere Rødens tilgang til prostitution. Forfatterens tese er, at "Kvinder, som er seksuelt tolerante, er også åbne for muligheden at sælge sex, hvis det viser sig rationelt at gøre det." De udnytter således, ifølge forfatteren, deres erotiske kapital og får det bedste ud af deres "betroede talenter". Prostitution beskrives som en rationel kvindestrategi siden 1860, "som kun ligner noget andet, fordi den fordømmes af irrationelle grunde". Prostitution beskrives endvidere som kvindernes mulighed for selvbestemmelse, frihed og social opstigen (tidligere kunne de f.eks. få råd til en symaskine og nedsætte sig som syersker efterfølgende) og endelig kunne det bane vejen til et godt ægteskab: "Skøgerne fik omgang med mænd, som de ikke ville have haft en chance for at møde i det miljø, de kom fra." [side 38]. Det sidste eksemplificeres med en erindring i form af en tredjehåndsberetning, hvor en Evald Andersen i 1969 husker tilbage på 'Sorte Marie',

der omkring 1910 blev gift med en politibetjent, i hvert fald sådan som Evald Andersen havde fået historien fortalt af sine forældre – og husker den næsten 60 år senere.

Det skal bestemt ikke klandres forfatteren, at han anlægger et aktørperspektiv og forsøger at trække de prostitueredes egne stemmer frem i historien. Men hvilke stemmer er det egentlig, at vi får frem med denne bog? Når det står hen i det uvisse, skal det ses i sammenhæng med bogens tre overordnede metodiske svagheder, som får betydning for, hvor troværdig fremstillingen af prostitutionens historie bliver.

For det første savnes en kritisk stillingtagen til det materiale, som forfatteren anvender. Det gælder fx de 30 portrætter af prostituerede, som bogen indeholder. Forfatteren bruger dem blandt andet til at dokumentere, at kvinderne ikke var udsat for social stigmatisering eller foragt i deres nærmiljø. Problemet er, at vi ikke får at vide, hvordan de 30 portrætter er blevet udvalgt, eller hvorledes de fordeler sig inden for prostitutionsmiljøet. Hvor mange af dem omhandler kvinder, der trak på gaden, i bordeller m.m.? Forfatteren problematiserer heller ikke, at nogle af portrætterne bygger på erindringer gennem anden- og tredjehåndskilder som fx portrættet om Sorte Marie, og at de øvrige primært omhandler kvinder, der var aktive i erhvervet, mens deres historie blev fortalt. Hvor repræsentative er portrætterne i det hele taget, når formålet er at belyse prostitutionens historie? Overvejelser herom mangler for, at konklusionerne på baggrund af portrætterne fremstår overbevisende. Som læser sidder man i stedet med fornemmelsen af, at de er udvalgt efter at passe ind i forfatterens mission om at skildre prostitution som et attraktivt erhverv, hvis det ikke lige havde været for lovgiverne og eksperternes miskreditering og forfølgelse af kvinderne eller skiftende konjunkturer med lav indtjening m.m.. Negative beskrivelser af prostitutionsmiljøet bliver reduceret til at udspringe af fx samfundets irrationelle stigmatisering af de prostituerede eller af den prostitueredes forkerte tilgang til erhvervet. Det sidste kan man

læse i portrættet af Odile Poulsen, der har skrevet en selvbiografi omhandlende sit liv i prostitution (Hustler 2000). Hendes kritiske blik på livet som prostitueret bliver af forfatteren (Bo Jensen) skildret som “en sørgelig historie om en kvinde på randen af et nervøst sammenbrud, som aldrig skulle være startet i erhvervet og som derfor blev bitter på sig selv og branchen.” Og det konkluderes, at “Med det mandehad og den pengegriskhed, som Odile Poulsen giver udtryk for, skulle det gå galt.” (side 218). Det var (og er) altså ikke branchen i sig selv, der var noget galt med, men derimod Odile Poulsens indstilling, ifølge Bo Jensen.

Den manglende kritiske stillingtagen til bogens datagrundlag ses også i dens tabeller og grafer. Statistiske beregninger har det i udgangspunktet med at forføre læseren, fordi statistik signalerer troværdighed. I denne bog skal de dog tages med et gran salt og mere til. Og hermed er vi nået til bogens anden metodiske svagheit, de statistiske data, hvis svagheder forfatteren jo egentlig er sig bevidst, men ikke desto mindre alligevel flittigt benytter. Lad os tage et eksempel. På side 148 findes figur 9, “Motiv for at sælge seksuelle ydelser 1900-2000”. Her fordeles “samtlige danske sexarbejdere” i tre grupper, nemlig efter om de sælger sex af nød, for at have et arbejde eller af lyst. I begyndelsen af figuren, o. 1900, fordeler disse tre grupper sig med 60 % (nød), 30 % (arbejde) og 10 % (lyst). I slutningen af figuren (o. 2000) er de tilsvarende tal ca. 5 %, 40 % og 55 %, altså en væsentlig forandring – som ifølge figuren stort set fandt sted i perioden ca. 1950-1970. Men når man kigger på kildehenvisningerne, så har forfatteren kun haft tal for 1900-tilstanden og for 2000-tilstanden: Linjerne imellem de to punkter er altså trukket efter forfatterens hoved. Det skriver han også i teksten som forbehold, men det er et problem, når den i fremstillingen alligevel tildeles en form for underforstået bevisværdi: “Hvis figuren har noget på sig, kan halvdelen af skøgenes motiv sammenfattes med ordet “nød” helt frem til 1940. Men derefter gik det stærkt.” Forbehold og påstande optræder

i en uskøn blanding i teksten. Samtidig er det i høj grad diskutabelt, om de to udgangspositioner (1900 og 2000) overhovedet giver nogen mening i forhold til de "samtlige danske sexarbejdere", som figuren postulerer at vise noget om. Tallene for 1900-tilstanden stammer fra Havelock Ellis' gennemgang af undersøgelser af omtrent 35.000 europæiske prostituerede fra perioden 1857-1890 (se side 39). Ser vi bort fra, at 1857-1890 ikke umiddelbart kan oversættes til "1900", så er det uklart, om der overhovedet var danske prostituerede blandt de 35.000 kvinder. Og hvad angår 2000-tilstanden, så er den udtrukket af forfatteren fra en SFI-rapport fra 2011, som selv er blevet kritiseret for ikke at være repræsentativ for danske sexarbejdere (se fx Rebekka Mahler: Også prostituerede har krav på retvisende statistik, KVINFOs Webmagasin 14.10/30.11.2011). Selv om forfatteren i billedteksten nævner, at grafen er en "løs skitse", bør han slet ikke lave en figur, der bygger på et så begrænset, løst og grundlæggende usammenligneligt grundlag – samt egne gæt om den mellemliggende udvikling. Man kan derfor ikke undgå at få det indtryk, at formålet med at udarbejde en graf, hvor "samtlige danske sexarbejders" motiver fordeles på procenter, er at opnå den effekt, at fremstillingen af udviklingen skal virke videnskabeligt baseret. Et andet eksempel på forfatterens talbehandling er figur 14, der viser 'Sexarbejdernes opbakning i befolkningen 2002-2013'. Her anvender forfatteren 12 forskellige meningsmålinger over årene i én graf med henblik på at vise, at opbakningen til prostitution er stigende. Problemet er, at man ikke ved, om de pågældende meningsmålinger overhovedet er sammenlignelige. Er respondenterne blevet stillet det samme spørgsmål gennem alle tolv meningsmålinger? Af billedteksten kan man læse, at den del af befolkningen, som er under den hvide kurve (ca. 70-90 % af befolkningen i perioden) har sagt nej til forbud mod køb af sex eller (!) ja til flere rettigheder til sexarbejdere. Jeg vil påstå, at det er to forskellige spørgsmål, som vanskeligt lader sig sammenligne. Man

kan godt være imod prostitution, men alligevel være for at de får flere rettigheder af den ene eller anden slags. Man kan også være imod et forbud mod prostitution, fordi man frygter, at et forbud vil forværre vilkårene for den enkelte prostituerede, uden at det skal ses som en opbakning til erhvervet.

Endelig er det problematisk, at forfatteren undervejs i bogen er for kategorisk i flere af sine konklusioner og flere steder mangler kildeangivelse. Tidligt i bogen præsenteres læseren fx for, at "alle" efter ophævelsen af den reglementerede prostitution i 1906 vendte det blinde øje til prostitutionen (side 7). Men er det nu også rigtigt? Alene i Betænkning nr. 678, 1973 (som i øvrigt indgår i forfatterens litteraturliste), ses en beskrivelse af de forskellige politiske, retslige og videnskabelige tiltag frem til betænkningens udformning i 1973, herunder hvorledes motiverne for at regulere prostitution forandrede sig fra et kriminalpolitisk ærinde til et socialpolitisk indsatsområde. At lade den historiske udvikling på prostitutionsområdet gå i stå ved 1906 giver et fortegnet billede af historien. Også andre steder i bogen flyder det med kategoriske bemærkninger, som qua manglende dokumentation fremstår som påstande. Det gælder fx i beskrivelsen af Nyhavnspigerne, hvor forfatteren bl.a. oplyser, at 'nogle gik til bunds', men at "der fortælles også historier om Nyhavnspiger, der blev gift med rige direktører og endte som fine fruer i Strandvejsvillaer" (side 83 ff.). Hvor forfatteren har denne viden fra oplyses ikke.

I forordet kan man læse, at prostitutionens historie ikke er fortalt færdig med denne bog, men at forfatteren har haft til hensigt at lægge så mange brikker rundt i kanten af prostitutionens 'puslespil', at læseren "får en fornemmelse af, hvor stort billedet er, og hvilke farver det er holdt i. Inde midt på mangler der mange brikker." Som læser efterlades man imidlertid med det indtryk, at forfatteren kun har givet os de brikker af puslespillet, som passede ind i det billede af prostitutionen, som forfatteren ønsker at viderebringe.

KONSERVATIVE IDEOLOGISKE BRYDNINGER

*Christian Egander Skov: Konservatisme i mellemkrigstiden.
Aarhus Universitetsforlag, 2016, 351 s., ISBN 978-87-7124-910-1.*

Af Kristina Krake

I bogen *Konservatisme i mellemkrigstiden* af-dækker Christian Egander Skov dansk konservatismes ideologiske forgreninger i tilknytning til Det Konservative Folkeparti fra partiets stiftelse i 1915, indtil John Christmas Møller gik af som formand for partiet i 1939. Det er der kommet en nuancerende partihistorie ud af, som imidlertid lægger op til diskussion.

Grundlæggende viser bogen, at der i dansk mellemkrigstid eksisterede tre konkurrerende konservative retninger: højrekonservatisme, socialkonservatisme og nykonservatisme. Ifølge forfatteren var retningerne fælles om at tilstræbe en orden, men de var ikke enige om de grundkomponenter, der konstituerede denne orden. Således repræsenterede højrekonservatismen en traditionel konservativ position, der havde reservationer over for det parlamentariske demokrati, og som søgte tilbage mod en økonomisk liberal verdensorden fra før 1. Verdenskrig. Denne position afviste nykonservatismen (alias radikalkonservatismen) som forældet, idet dens aktører formulerede en fremtidsforestilling om en genfødsel af nationen, hvor styreformens skulle organiseres efter korporative og økonomisk antiliberala principper. Endelig stod socialkonservatismen for en pragmatisk modernisering af det konservative parti, hvor nationale værdier blev kombineret med en folkelig appel og tilpasning til den demokratiske styreform.

Denne retning markerede sig for alvor med Christmas Møllers opgør med Venstre i 1929 og blev den dominerende linje, som også tegnede efterkrigstidens konservative politik.

Identificeringen af de konservative ideologiske retninger er velunderbygget i kraft af forfatterens begrebsorienterede nærlæsning af trykt kildemateriale, om end behandlingen af de enkelte retninger varierer. For eksempel er højrekonservatismen belyst mindre indgående med undtagelse af et informativt kapitel om 1920'ernes højrekonservative parlamentarismekritik i regi af Skatteborgerforeningen. Til gengæld leverer bogen en grundig analyse af nykonservatismen inden for Konservativ Ungdom i 1930'erne og dens forløber, Det Unge Danmark, der var aktiv ved indgangen til 1920'erne. Den analytiske vægtning af sidstnævnte kan dog undre, taget bevægelsens korte levetid i betragtning. Imidlertid er behandlingen retfærdiggjort med, at bevægelsens aktører, heriblandt Ole Bjørn Kraft, Alfred Bindslev og Kristen Amby, efterfølgende prægede Det Konservative Folkeparti og Konservativ Ungdom med deres radikale forestillinger om en ny tid.

Bogens undersøgelse fremskriver en konfliktbetonet fortælling om Det Konservative Folkepartis modernisering, ideologiske afklaring og bekendelse til det parlamentariske demokrati. For skønt de højre- og nykonservative

positioner mod slutningen af mellemkrigstiden blev marginaliserede, forsøgte de så sent som i 1938 at sætte den konservative dagsorden. Denne fortælling er ikke ny, men hvor den konservative parthistorie sædvanligvis har fokuseret på begivenheder og ledende skikkelse, tegner forfatteren med sin ide- og begrebshistoriske tilgang et mere komplekst billede af samtidens konservative brydninger. Herunder argumenterer forfatteren for, at de nykonservative tanker i løbet af 1930'erne blev modificeret og integreret i den socialkonservative retning, i og med at fremtrædende nykonservative skikkelser blev repræsenteret i folketinget og i øvrigt støttede Christmas Møllers formandskab og politiske linje.

Nuancerne til trods foranlediger forfatterens fremstilling et spørgsmål om, hvorvidt bogen udgør et forsvar for dansk konservatisme. Dette forbehold foregriber forfatteren flere gange ved at nævne, at bogens hensigt ikke er apologetisk. Det retoriske greb afværger dog ikke, at forfatterens insisteren på, at eksempelvis Ole Bjørn Krafts bør betragtes som en moderat nykonservativ politiker, ikke fremstår helt overbevisende. Navnlig ikke, da bogen samtidig karakteriserer Krafts antiparlamentarisme, korporative ideer og nationalisme, der i øvrigt havde rod i de racebiologiske nationalistiske tanker, som cirkulerede inden for Det Unge Danmark.

Endvidere er bogens sondring mellem nykonservatisme og fascisme ikke så indlysende, selvom det bliver påpeget, at nykonservatismen ikke opererede med fascismens totalitære sigte. Hermed ikke sagt, at nykonservatismen skal

kategoriseres som fascistisk, men derimod at det er uhyre vigtigt at overveje, hvilke parametre der sammenlignes. I den henseende forekommer det mere oplagt at jævnføre nykonservatismens radikale systemkritik (og militaristiske praksis) med fascistiske bestræbelser forud for en fase med magtovertagelse og etablering af et totalitært regime. Relevansen af en sådan strategi antydes da også med bogens transnationale perspektivering til det svenske konservative ungdomsforbund, der var inspireret af fascismen og i øvrigt brød med de svenske moderpartiet.

Endelig fremstår bogens afsluttende konklusion, at den konservative identitet i mellemkrigstiden manifesterede sig som "Partiet i midten", en anelse forceret. Godt nok anføres konservatismens fremskridtsvenlige middelev mellem liberalisme og socialisme som belæg. Imidlertid dokumenterer bogens forudgående analyse, at der inden for konservative rækker var en udtalt modernitetskritik og skepsis over for det parlamentariske demokrati, hvorfor bogen snarere viser, at Det Konservative Folkeparti på trods af reaktionære og højreradikale kræfter udviklede sig i midtsøgende retning.

Formidlingsmæssigt er bogen karakteriseret ved en omstændelig sproglig stil. Bogen vinder imidlertid med læsningen. Christian Egander Skov skal derfor have ros for at bidrage til mellemkrigstidens historie med sin kortlægning af den konservative ideologi. Dette udelukker ikke, at bogens tolkning kan diskuteres, og at læseren efterlades med et indtryk af, at forfatteren har sit konservative engagement i klemme.

DA VÆRFTERNE LUKKEDE

Thomas Roslyng Olesen: Da værfterne lukkede. Transformationen af den danske værftsindustri 1975-2015. Syddansk Universitetsforlag, ill., 2016, ISBN: 978-87-7674-851-7

Af Knud Knudsen

I 2012 lukkede Danmarks sidste store nybygningsværft, Lindøværftet. Store værfter som B&W og værfterne i Helsingør, Aalborg, Nakskov og Frederikshavn blev lukket allerede i 1980'erne og 90'erne. I 1975 beskæftigede de danske værfter 16.000 medarbejdere, omkring årtusindskiftet var det tal faldet til 3.000. Udviklingen for dansk værftsindustri afspejler det generelle mønster inden for værftsindustrien efter Anden Verdenskrig, hvor asiatiske værfter satte sig på skibsbygningsmarkedet. Sammenlignet med andre europæiske skibsbygningsnationer klarede de danske værfter sig relativt pænt, fordi de tidligt omlagde produktionen fra standardtyper til nicheproduktion af specialiserede skibstyper. Men det overordnede mønster er, at de europæiske værfter ikke kunne klare sig i konkurrencen med de statsstøttede asiatiske værfter med lavtlønnede ansatte.

Det er en oplagt god idé at undersøge, hvad der skete efter værftslukningerne. Det har Thomas Roslyng Olesen gjort i bogen *Da værfterne lukkede* (2016) Han har behandlet lukningerne, men især undersøgt, hvad der skete i forlængelse af lukningerne. Det overordnede spørgsmål er, hvordan kompetencerne fra den værftsindustri blev brugt efter lukningerne 1980-2000. Opstod der nye virksomheder, der kunne trække på de kompetencer, der var opbygget på værfterne? Hvad skete der med medarbejderne? Kunne deres kompetencer finde anvendelse an-

dre steder i dansk erhvervsliv? Fem værfter er undersøgt: lukningen af B&W i 1980, Nakskov Skibsværft i 1986-87, Aalborg Værft i 1987-88, B&W Skibsværft i 1996 og Danyard i Frederikshavn i 1999.

Det teoretiske udgangspunkt for Roslyng Olesens undersøgelse er den østrigske økonom Joseph Schumpeters teori om teknologisk innovation. Her ses kriser som afsæt for innovation. Det betyder også, at historien om værftslukningerne ikke ender som en ren elendighedshistorie. Det er hans opfattelse, som den formuleredes i et interview til *Nordjyske Stiftstidende* den 21. februar 2016, at det ikke nødvendigvis er en katastrofe, hvis en virksomhed, der ikke er konkurrencedygtig, må lukke ned. "Der bliver frigjort en hel masse viden, som man kan bruge i andre sammenhænge." "En virksomhedslukning bør ikke kun ses som en afslutning, men også som begyndelsen på noget nyt." I forlængelse af de lukkede værfter opstod nye virksomheder, som viste sig dygtige til at omstille sig og bruge kompetencerne på en ny måde. Man kunne sige, at det er den positive eller optimistiske version af værftslukningerne, Roslyng Olesen søger.

Det er elementært interessant at læse skildringen af B&W's historie, hvor der er lagt vægt på de urolige og vanskelige år i 1970'erne under Jan Bonde Nielsen. Divisionering og opsplitning af virksomheden var et af de midler,

som blev taget i anvendelse for at redde B&W, og det fik stor betydning efter lukningen i forbindelse med etableringen af bl.a. B&W Diesel, B&W Scandinavian Contractor, B&W Energy og B&W Skibsværft. Meget blev videreført, og ifølge Thomas Roslyng Olesen var der på mange måder snarere tale om "en opsplitning af koncernen end en egentlig lukning." (s. 78) Skibsværftet lukkede så endeligt i 1996, men de tre store spinoff-virksomheder – Diesel, Contractor og Energy – beskæftigede stadigvæk i 2013 et betydeligt antal medarbejdere. (Jævnfør tabel 7, side 84) Roslyng Olesen er derfor ikke enig med den opfattelse, som Ole Lange fremførte i *Juvelen der blev til skrot* (2001). B&W blev ifølge Roslyng Olesen netop ikke til skrot i forbindelse med lukningen i 1980. Opsplitningen af den kriseramte virksomhed sikrede, at en række aktiviteter kunne videreføres, først og fremmest motor- og kedelaktiviteterne.

Lukningen af Aalborg Værft i 1987-88 fulgte på flere måder mønstret fra B&W således forstået, at der forud for lukningen skete en opsplitning af aktiviteterne, som videreførtes i nye selskaber. Af de 2.900 medarbejdere, der var beskæftiget før lukningen, var der i 1989 stadig beskæftiget ca. 2.000 medarbejdere i de virksomheder, der blev udskilt fra det gamle værft. Men det holdt ikke. I 2013, som er det sidste år Thomas Roslyng Olesen har tal for, var antallet af beskæftigede faldet til 577. I Aalborg var det også kedeldivisionen, der viste sig at være den mest livskraftige. Den udskiltes som Aalborg Boilers, skiftede flere gange ejere og navn, først til Aalborg Industries og senere Alfa Laval Aalborg, som så i 2014 flyttede produktionen til Kina.

Lukningen af Aalborg Værft var led i en samlet løsning af værftsstrukturen i Lauritzen Gruppen, hvor skibsværfterne i Helsingør, Aalborg og Frederikshavn blev samlet i et nyt selskab med hjemsted i Frederikshavn. I Aalborg havde de svært ved at forstå, hvorfor Frederikshavn blev foretrukket frem for Aalborg – som det ses i John Erik Olsens bog *Værftet i Aalborg*, 2013, bind 2, s.167 ff. Det fremgår også af

Flemming Niensens grundige skildring af værftets historie fra 2012, at ledelsen fandt arbejderne i Aalborg og ikke mindst den udbyggede klubstruktur ualmindelig besværlig, og det var en af grundene til, at det blev Frederikshavn, der overlevede, og ikke Aalborg. (Flemming Nielsen, *Byens Værft. Aalborg Værfts Historie 1912-2012*, 2012, s. 247) En kort periode fortsatte skibsbyggeriet i Aalborg som en særskilt afdeling under Danyard i Frederikshavn. Men der var ifølge Roslyng Olesen "store problemer med at integrere kulturerne fra Aalborg og Frederikshavn, og de mange problemer smittede af på økonomien." (s. 167) I Frederikshavn fortsatte man med at bygge skibe frem til 1999, hvor Danyard lukkede. Her overtog byens andet store skibsværft Ørskou en del af arbejdet og medarbejderne fra det lukkede Danyard.

Lukningen af skibsværftet i Nakskov skulle blive anderledes katastrofal, både fordi ejeren ØK efter lukningen blot søgte at komme ud af det hele så hurtigt som muligt, og fordi arbejdsmarkedet på Lolland ikke kunne tilbyde alternative jobmuligheder for de tidligere værftsarbejdere.

Roslyng Olesens bog viser, at virkningerne af værftslukninger blev meget forskellige. Værst gik det ud over Nakskov, hvor værftet beskæftigede halvdelen af alle industriarbejdere på Vestlolland. Da det lukkede, havde værftsarbejderne ikke andre steder at søge hen. Ifølge Roslyng Olesen synes to forhold at have haft afgørende betydning. For det første fik det betydning, hvis ejeren påtog sig en rolle i forbindelse med at videreføre de konkurrencedygtige dele af værfterne. Det var mest tydeligt i Aalborg og Frederikshavn, hvor Lauritzen koncernen påtog sig et ansvar. For det andet havde den regionale erhvervsstruktur og arbejdsmarkedet betydning: Kunne de tidligere værftsarbejdere søge alternative jobmuligheder inden for fremstillingsindustrien? Men også tidspunktet for lukningen fik betydning.

Et af bogens sidste kapitler er en kvantitativ undersøgelse af, hvad der skete med medarbejderne fra de danske værfter, udarbejdet sammen

med Jacob Rubæk Holm fra Aalborg Universitet. Undersøgelsen viser, at mellem 60 og 70 % af de tidligere værftsarbejdere var i arbejde tre år efter lukningen. Bedst klarede de sig i Aalborg og København, hvor ca. 70 % var i beskæftigelse, mens 62 % af de tidligere værftsarbejdere i Nakskov og 65 % af værftsarbejderne i Frederikshavn var i beskæftigelse tre år senere. Bortset fra at de klarede sig bedst i Aalborg og København, var forskellene iøjnefaldende. I Aalborg var næsten 45 % ansat i de virksomheder, der var blevet udskilt fra værftet efter lukningen, mens det kun gjaldt for 10 % af B&W-arbejderne. De tidligere B&W-arbejdere havde i langt højere grad skiftet branche og søgt over i servicesektoren. De havde mistet deres arbejde i midten af 1990'erne, hvor antallet af industriarbejdspladser i København var i hastig tilbagegang. Generelt var der en stor andel af de ældre værftsarbejdere over 55 år, der trak sig tilbage fra arbejdsmarkedet. Det spørgsmål, som undertegnede sidder tilbage med efter denne undersøgelse, er, om der er skelnet tilstrækkeligt mellem de såkaldte "blue-collar-arbejdere", altså de faglærte og ufaglærte i produktionen, og ingeniørerne, som muligvis ikke havde svært ved at finde anvendelse for de kompetencer, de havde med sig fra værfterne. Måske peger dette i retning af et mere overordnet spørgsmål, om ikke der i undersøgelsen generelt burde være skelnet mellem de ingeniørmæssige kompetencer og de faglige kompetencer. Den optimistiske tolkning er måske gyldig for de ingeniørmæssige, men ikke i samme grad for de faglige.

Den optimistiske tolkning er måske gyldig for de ingeniørmæssige, men ikke i samme grad for de faglige.

Skildringen af de nye virksomheder, der kom ud af værftslukningerne, fylder meget i bogen, og det er ikke den mindst spændende del af historien. Bl.a. åbner den blikket for den store forskel på virksomhedernes ejerforhold før og efter lukningerne. Efter hundrede år med stabile ejerforhold – hvilket nok ikke helt gjaldt for B&W – hvor værfterne typisk var tilknyttet et rederi, var ejerforholdene grundlæggende anderledes i de nye aflæggervirksomheder, enten fordi de blev afhændet til udenlandske ejere,

eller fordi ejerforholdene hyppigt forandredes. Roslyng Olesens bog er således også et bidrag til den side af erhvervshistorien fra slutningen af det 20. århundrede. Dette fravær af stabilitet på ejersiden må uvægerligt gøre det vanskeligere at skabe en stabil virksomhedskultur i de nye virksomheder.

Selv om det er kompliceret stof, vi har med at gøre, er det lykkedes for Thomas Roslyng Olesen at skildre værftslukningerne i et klart og forståeligt sprog. Der ligger et stort kilde-materiale til grund, både trykt materiale og bestyrelsesprotokoller m.m., så han kommer dybt ned i stoffet. Undervejs kunne man ønske sig bedre forklaringer end "likviditetsproblemer". Det er vel almenkendt, at der er særlige krav til likviditet i værftsbranchen, fordi der er længere mellem bestilling og betaling end i andre brancher.

Det siger sig selv, at problematikken omkring værfternes lukning ikke kun handler om teknologisk innovation og spinoff-virksomheder. Den rummer bredere problemstillinger, både når det gælder årsager til lukningerne og virkninger for lokalsamfundet. Hvad sker der for et lokalsamfund, når en stor, lønførende virksomhed lukker? For fagbevægelsen var værfterne vigtige, og jeg savner nok noget af arbejdersiden i diskussionen om lukningerne. Når Mærsk ikke ville placere ordrer på B&W, skyldtes det også, som Mærsk Mc-Kinney Møller selv udtrykte det, at der var "for meget arbejderbevægelse" på værftet – jf. Niels Bjørn Hansen *B&W – værftet der ikke måtte overleve*, 2008, s. 263. I dansk arbejderbevægelses historie har arbejderne på de store værfter spillet en ganske særlig rolle, både nationalt og lokalt. Når man tænker over den politisk-symbolske ladning, der har været knyttet til arbejdspladsen B&W, så er det klart, at det er mere end blot en arbejdsplads, der forsvandt da skibsværftet lukkede endegyldigt i 1996. "B&W var et stykke industrihistorie", som advokat Niels Erik Nielsen formulerede det i Niels Bjørn Hansens ovennævnte bog. "Kampen om B&W var på en måde klassekampens sidste krampetrækninger med arbej-

dere mod kapitalen.” Selv om det teoretisk kan være rigtigt at konkludere, at en virksomhedslukning ikke kun bør ses som en afslutning, men også som starten på noget nyt, så markerede værftslukningerne i flere henseender en afslutning. I Nakskov venter de stadig på det nye, og det gør de vel egentlig flere steder, hvor de gamle værftsarealer stadig ligger hen, og den fremtidige anvendelse er uafklaret. Frederikshavn er muligvis kommet længst med at reali-

sere idéerne om en erhvervspark. I Aalborg er man begyndt at bygge boliger på arealerne. I København nyder Copenhell godt at de frie arealer på Refshaleøen. Men hvor finder vi det innovative? Helt overordnet er det klart, at globaliseringen har både vindere og tabere, og for mig at se kan der ikke være tvivl om, at danske værftsarbejdere hørte til de sidste. De mistede både arbejde og hele den virksomhedskultur, som var forbundet med de store værfter.

RETTELSE

I Arbejderhistorie nr. 2 2016 fremgik det fejlagtigt, at anmeldelsen ‘Borgmesteren, der trods alt ikke kunne gå på vandet’ (s. 153-155) er

skrevet af Cecilie Bjerre. Dette var en fejl, anmeldelsen er skrevet af John Juhler. Vi beklager fejlen.